

Класична українська література

УДК 821.161.2Білецький-Носенко П.П.

Мар'яна Добоні (Київ)

РОМАН ПАВЛА БІЛЕЦЬКОГО-НОСЕНКА «ЗИНОВІЙ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ» ЯК НОВАТОРСЬКИЙ ТВІР ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто роман Павла Білецького-Носенка «Зиновій Богдан Хмельницький» як новаторський твір першої третини ХІХ ст. Особливу увагу зосереджено на жанровому новаторстві, особливостях художнього осмислення історичного матеріалу, використанні етнографічних відомостей, акцентовано на еволюції письменника від травестійно-бурлескних рис творчості до романтичних.

Ключові слова: бурлескна література, новаторство, Богдан Хмельницький, роман.

«Зиновій Богдан Хмельницький» — російськомовний рукописний роман українського письменника першої третини ХІХ ст. Павла Білецького-Носенка, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Володимира Вернадського (усі три частини, Ф. 1, № 1706), а у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України — примірник третьої частини роману (Ф. 85, № 1).

Роман, рукопис якого датований 1829 р., так і не було опубліковано. Широкому загалу читачів він не знайомий, а серед дослідників можна назвати тільки кілька імен: Микола Петров, Василь Маслов, Борис Деркач, Іван Дзира, Анатолій Гуляк, Федір Кейда тощо.

Уважне прочитання твору, його вивчення в контексті вітчизняного літературного процесу першої третини ХІХ ст. переконують, що роман «Зиновій Богдан Хмельницький» — непересічне явище літератури, позначене сміливими новаторськими тенденціями та експериментальними прийомами, що наштовхує на таку думку: якби роман було опубліковано вчасно, то він зміг би значно вплинути на розвиток української літератури.

Ця стаття — спроба осмислити роман «Зиновій Богдан Хмельницький» Білецького-Носенка як новаторський твір першої третини ХІХ ст.

Деркач у монографії, присвяченій життю і творчості Білецького-Носенка, стверджує, що твір «Зиновій Богдан Хмельницький» був першим українським історичним романом нової національної літератури, у якому висвітлено визвольну боротьбу українського народу проти

шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького» [3, с. 212]. В «Історії української літератури (перші десятиріччя XIX ст.)» зазначено, що роман зберігає інтерес як твір, у котрому «вперше художньо осмислено історичні події 1648–1654 рр., і залишається важливим історико-літературним документом двадцятих років XIX століття» [6, с. 200]. В «Історії української літератури (20–40 роки XIX ст.)» Білецького-Носенка названо автором першого в українській літературі історичного роману (російськомовного) [5, с. 242]. Євген Нахлік у дослідженні «Українська романтична проза 20–60 років XIX ст.» називає роман першою в українській літературі спробою національної модифікації історичного роману [7, с. 73]. Гуляк та Кейда вказують, що існують усі підстави вважати твір «Зиновій Богдан Хмельницький» Білецького-Носенка предтечею історичного роману [2, с. 157].

Зважаючи на такі думки дослідників, можна зробити важливі висновки щодо новаторства роману «Зиновій Богдан Хмельницький». По-перше, зважаючи на датування рукопису твору 1829 роком (а це значить, що до того часу роман в основному було завершено, хоча правки і доповнення вносилися впродовж майже десяти років), його по праву можна визнати хронологічно першим твором в історії українського письменства, присвяченим національно-визвольним змаганням під проводом Богдана Хмельницького. Окрім того, можна сказати, що «цей твір був викликаний потребами часу. Адже в тогочасній Україні лише формувалося історичне мислення, усвідомлення національної самобутності вітчизняної історії. Особливо це стосувалося періоду Гетьманщини, самого характеру тодішніх подій і випробувань, що випадали на долю українського народу впродовж кінця XVI — середини XVII століть (від селянських повстань під проводом Г. Косинського І. Підкови, С. Наливайка, Д. Гуні, П. Павлюка, Л. Острияниці, Г. Лободи аж до Переяславської ради 1654 р.)» [2, с. 150].

По-друге, цей твір називають першим історичним романом в українській літературі. Якщо зважати на час написання роману, то його можна назвати не тільки першим романтичним романом, але і першим романом в історії нового українського письменства загалом.

Традиційно до перших українських романів відносять написані російською мовою «Пан Халявський» Григорія Квітки-Основ'яненка, «Михайло Чарнишенко» Пантелеймона Куліша, «Чайковський» Євгена Гребінки. Усі ці твори було створено наприкінці 30-х — початку 40-х років XIX ст. Отже, роман Білецького-Носенка «Зиновій Богдан Хмельницький» можна цілком об'єктивно вважати першим романом нової української літератури.

Окрім того, це перший історичний роман в українській літературі, в основі якого лежать події XVII ст. з реальними історичними особами в центрі оповіді. Можна порівняти, скажімо, з романом «Чайковський» Гребінки, який не належить до історичної романістики, позаяк «героїв його не можемо віднести до історичних осіб, і романна оповідь провадиться без опертя на певну конкретну історичну подію. А коли й залучається в систему оповіді певна історична реальність, — це здійснюється лише на основі фольклорної пісенної стихії поза вдаванням до документально-історичного матеріалу» [4, с. 117].

У такому контексті важливим видається спостереження, що «новітній історичний роман постає під впливом романтичного світогляду: минуле романтичний письменник хоче бачити насамперед у його власному, своєрідному забарвленні; з іншого боку, в усьому минулому він бачить повні сенсу ступені розвитку» [5, с. 243]. Варто зазначити, що в передмові до роману «Зиновій Богдан Хмельницький» Білецький-Носенко ставить мету виправдати перед світом «народ і ватажків, яких історики польські, французькі та німецькі, котрі переписували один в одного наклепи, описали в найгірших фарбах: назвали просто розбійниками, приховавши справжні причини, що примусили їх підняти зброю супроти своїх гнобителів, боротися більше шістдесят років, <...>, не гірше, ніж усі мешканці Західної Європи того часу» (тут і далі переклад з російської мій. — М. Д.) [1, с. 3]. Тобто автор вдається до переосмислення цієї сторінки в історії України, використовує композицію вальтерскоттівського типу, наділяє головного героя романтичними рисами, активно опрацьовує фольклорний та етнографічний матеріал, вводить низку містичних елементів. Зважаючи на такий підхід цілком обґрунтовано можна стверджувати, що письменник представляє перший в новій українській літературі романтичний роман. Зокрема Нахлік визначає роман «Зиновій Богдан Хмельницький» як «ранньоромантичний твір, у якому ще досить багато рудиментів преромантизму, зокрема велика залежність автора від історичного фольклору, етнографічних джерел, усних народних переказів,

спогадів тощо», пояснюючи таку дефініцію тим, що «авторська уява, індивідуально-творче начало ще не змогли оформити багатющий історичний, фольклорний та етнографічний матеріал у художньо довершений жанр історико-романтичного типу» [7, с. 73].

Отже, можна підсумувати, що у романі «Зиновій Богдан Хмельницький» Білецький-Носенко виступає новатором як щодо змісту, звертаючись до зображення національного-визвольних змагань XVII ст., так і щодо форми, обираючи новий для тогочасного українського письменства жанр роману історико-романтичного типу.

Новаторські тенденції роману також виявилися у таких ознаках:

- виведенні в центр оповіді реальної історичної постаті (на що першим звертає увагу Дзира) на протигагу вальтерскоттівській традиції зображення головними героями вигаданих персонажів;
- зображенні приватного життя Богдана Хмельницького (порівняно з давньоукраїнською традицією представлення гетьмана з точки зору виключно його політичної та державницької діяльності);
- особливому підході до сюжетотворення, що полягає в органічному синтезі власне сюжетної оповіді, етнографічних замальовок, екскурсів у минуле, текстів документів та листів, описів обрядів тощо. Варто зупинитися детальніше на особливостях опрацювання етнографічного матеріалу.

Повна назва роману звучить як «Зиновій Богдан Хмельницький. Историческая картина событий, нравов и обычаев XVII века». Як помітно, назва складається з двох частин, що стають своєрідним ключем до прочитання твору. З одного боку, автор творить оповідь, у центрі якої — постать Богдана Хмельницького, з іншого, — Білецький-Носенко ставить завдання, окрім зображення історичних подій, показати життя, побут, традиції України того часу. Як наслідок, автор наповнює твір багатьма етнографічними деталями, народними повір'ями, пересипає мову персонажів прислів'ями тощо. Така особливість роману дозволила Нахліку назвати його «фольклорним збірником»: «У текст роману автор ввів і власні романтичні балади, створені на основі народних переказів. У стилі етнографічного малюнка подано опис української кухні, в дусі романтизму значну увагу приділено забобонам, віруванням та демонологічним уявленням українців XVII ст. У романі використано українські народні пісні, думи, обрядові весільні пісні (мовою оригіналу), які супроводжуються коментарями П. Білецького-Носенка. Роман, таким чином, подекуди перетворюється на прокоментований збірник фольклорних пісень і народних обрядів» [7, с. 72].

Слід відзначити, що автор створює такі «етнографічні екскурсії» цілком свідомо, пропонуючи незацікавленому читачеві їх оминати. Скажімо, описуючи будинок Хмельницького у Суботові, оповідач каже: «Я знаю, що можу набриднути моїм читачам цими подробицями, але я описую звичаї і звички сімнадцятого століття, які потрібно передати нащадкам; я відповів би перед ними, якби про це не сказав; ... Хто шукає пригод в цій історії, той може пропустити подробиці» [1, Ч. I, с. 55]; або, закінчуючи опис обряду весілля, що розтягнувся на більше, ніж десять сторінок, зазначає: «І мені пора завершити цю главу, яка багатством здається стомлюючою» [1, Ч. III, с. 47].

У той же час автор уміло чергує та поєднує етнографічні розвідки з історичним контекстом, утворюючи єдине взаємодоповнююче полотно: «...причому, якою мірою фольклорний матеріал ілюструє, поглиблює висвітлення зображуваних історичних подій, такою мірою і ці описані події дають історичне витлумачення наведеним фольклорним зразкам» [7, с. 72]. Яскравим прикладом може слугувати момент, коли автор розіграє комічну ситуацію зустрічі Зиновія та Нечуя, між іншим пояснюючи значення вислову «Здоров пив, батьку!» [1, Ч. I, с. 17], або введення у текст листа Богдана до дружини байки «Недовольная лисица і Вовк» [1, Ч. III, с. 73].

Окрім того, роман «Зиновій Богдан Хмельницький» посідає особливе місце у процесі відходу від травестійно-бурлескної літератури та загальному національно-культурному піднесенні. Так, існує думка, що «якби свого часу був надрукований роман про Богдана Хмельницького Білецького-Носенка, він, поруч з поемою “Богдан” і повістю “Чайковський” Є. Гребінки, “Чорною радою” П. Куліша, історичними романами і повістями Д. Мордовця, книгами з історії України Г. Кониського, Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, відіграв би певну роль у формуванні національної свідомості українців» [3, с. 199].

Гуляк та Кейда першими зауважують, що Білецький-Носенко в час найвищого розквіту «котляревщини» першим підняв руку на тенденційно-гумористичний виклад українського матеріалу. «Надмірне захоплення побутовим антуражем, що вважався чи не єдиним свідченням самотності українського народу, часто перетворювало твори на детальні описи звичаїв, обрядів, позбавляючи їх обов'язкових художніх узагальнень. Своїм зверненням до героїчного минулого Білецький-Носенко вийшов за межі хутірського життя, вирвався з кола сімейних інтересів, конфліктів, порушив суспільно-важливу проблематику, розширивши в такий спосіб жанрово-тематичні обрії до шевченківської української літератури» [2, с. 150–151]. Як стверджує Нахлік, переборення сміхотворної традиції до певної міри було пов'язане зі становленням романтизму, який зумовив становлення нових жанрових форм, наприклад балади, романтичної драми, психологічної повісті, оповідання-ідилії, історичного роману, повісті тощо [7, с. 70].

Отже, можна визначити певну еволюцію письменника, який розпочав свою творчу працю з трагедійно-бурлескних творів — у 1818 році було написано твір «Горпинида, чи Вхопленая Прозерпина», котрий серед усіх послідовників бурлескної манери Івана Котляревського можна назвати одним з найкращих [6, с. 186]. Так, Білецький-Носенко став найталановитішим представником бурлескного епігонства [5, с. 246]. Однак майже впродовж десятиліття він значно еволюціонував, репрезентувавши романтичний твір, попри нерозробленість цього жанру в українському письменстві. Зважаючи на той факт, що в період створення роману (умовно визначимо як 20-ті роки XIX ст.) тільки починала формуватися українська література, а в 30-х роках XIX ст. процвітала трагедійно-бурлескна проза Квітки-Основ'яненка (наприклад, оповідання «Салдацький патрет» було опубліковане у 1833 р., «Мертвецький великдень» — 1834 р.), то можна визначити роман «Зиновій Богдан Хмельницький» як унікальне літературне явище в контексті творчості самого митця та тогочасного літературного процесу загалом.

Отже, роман «Зиновій Богдан Хмельницький» виразно заявлено як цілком новаторський твір 20-х років XIX ст. як щодо форми, змісту, так і художнього виконання. Безперечно, якби цей твір було вчасно опубліковано, то він зміг би вплинути на подальший розвиток українського літературного процесу, опрацювання історичної теми, витворення та утвердження жанру роману.

Список використаної літератури:

1. Белецький-Носенко П. П. Зиновий Богдан Хмельницький. Историческая картина событий, нравов и обычаев XVII века в Малороссии / Павел Белецкий-Носенко // Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. — Ф. 1. — № 1706.
2. Гуляк А. Роман Павла Білецького-Носенка «Зиновий Богдан Хмельницький» та українське національно-культурне відродження початку XIX століття / Анатолій Гуляк, Федір Кейда // Київська старовина: наук. іст.-філол. журнал. — 2007. — № 2. — С. 146–158.
3. Деркач Б. А. П. П. Білецький-Носенко. Життя і творчість / Борис Деркач. — К.: Наукова думка, 1988. — 232 с.
4. Задорожна Л. М. Євген Гребінка: літ. Постаць / Людмила Задорожна. — К.: ТвімІнтер, 2000. — 160 с.
5. Історія української літератури (20–40-і роки XIX століття): [підручник] / за ред. Г. Ф. Семенюка. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. — 384 с.
6. Історія української літератури (перші десятиріччя XIX століття): [підручник] / П. П. Хропко, О. Д. Гнідан, П. І. Орлик та ін. — К.: Либідь, 1992. — 512 с.
7. Нахлік Є. К. Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст. / Є. К. Нахлік. — К.: Наукова думка, 1988. — 320 с.

Pavlo Biletsky-Nosenko's Novel «Zinovii Bohdan Khmelnytsky» as an Innovative Literary Work of the First Third of the 19th Century

Pavlo Biletsky-Nosenko's novel «Zinovii Bohdan Khmelnytsky» as an innovative literary work of the first third of the 19th century is analyzed in the article. Particular attention is paid to genre innovations, interpretation of historical and ethnographic materials. The article is also focused on the writer's evolution from the travesty-burlesque literary works to romantic novel.

Key words: burlesque literature, innovation, Bohdan Khmelnytsky, novel.